

Akıl-Kültür İlişkisi Bağlamında Aydınlanmacı Akıl ve Eleştirisi

Ömür KARSLI*

ÖZ

İnsanın ayırt edici niteliği akıl, kültürün oluşturulmasında en önemli etkenlerden biridir. Akıl nasıl tanımlandığı ve konumlandığı, kültürün almış olduğu şekli de belirlemektedir. Aydınlanma Çağı'nda akla yeni kültürün inşasında büyük bir rol verilmiştir. Ancak ilerleyen süreçte akıl, Adorno ve Horkheimer'in da işaret ettiği gibi amacından uzaklaşarak araçsallaşmış ve modern kültürün felaketlerinin sebebi olmuştur. Kültürün hastalıklarından kurtulması için aklın, kültürün içinde yeniden değerlendirilip konumlanması gerekmektedir. Çağımızda yüzleşmek zorunda olduğumuz krizlerin üstesinden gelebilmek için akıldan vazgeçilmesine değil, eleştiriyi tekrar ancak bu defa etik duyarlılıkla kuşatarak diriltmeye ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak böyle bir kalkış noktası ile aklın kültür içindeki doğru yeri bulunabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Akıl, kültür, Adorno, Horkheimer, Aydınlanma, eleştiri

* Arş. Gör., Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Felsefe Bölümü, Van/Türkiye
E-posta: omurkarsli@yyu.edu.tr
Makale Gönderim Tarihi: 30.03.2018 * Makale Kabul Tarihi: 27.11.2018

ABSTRACT

Enlightenment's Reason in the Context of Reason-Culture Relationship and Its Critique

The reason as a distinctive nature of man is one of the most important factors in creating the culture. The definition and position of reason also determines the shape of culture. In Enlightenment, reason has been given a great role in the construction of the new culture. But progressively the reason moved away from its purpose, instrumentalized and was the cause of modern cultural disasters as Adorno and Horkheimer pointed out. In order to get rid of cultural diseases, the reason needs to be re-evaluated and positioned in the culture. In our era, to defeat the crises we have to face, needed of not give up reason but revive the critical reason again with including ethical sensitivity. Only this point of departure can find the right place of reason in the culture.

Keywords: Reason, culture, critique, Enlightenment, Adorno, Horkheimer

Giriş

Geçtiğimiz yüzyılın önemli tarihçilerinden Lucien Febvre, “civilisation” kavramının Fransızcadaki uzun tarihini incelediği çalışmasında, öne çıkmış dillerin her birinde ondan fazla kavramın dilin tarihi boyunca düşünürlerin gölgesini üzerine çektiğini ve yeniden ele alındığını bildirir (Febvre 1995: 10). Bu bağlamda düşünüldüğünde kültür kavramı da, çağlar boyunca kültürlerarası iletişimi sağlamış dillerin mercak altına alınan kavramlarından biri olarak öne çıkmıştır. Kültürün felsefesi, felsefe tarihindeki diğer felsefe disiplinleri ve sorunları ile kıyaslandığında kısa geçmişine ve içeriğinin belirlenmesindeki zorluklara rağmen (Cassirer 1986: 161), filozofların ve farklı alanlardan bilim insanlarının odak noktasında durmaya devam etmektedir. Kültür meselesinin muğlak ama canlı bir sorun olarak filozofları özellikle son iki yüzyılda meşgul etmesinin nedeni, tarihsel ve toplumsal gelişmelerin bu süreçteki artan hızı ve çokluğu ile açıklanabilir. Söz konusu gelişmelerin yarattığı olgular ışığında bakıldığında kültürün bir övünç kaynağı olarak değerlendirildiği gibi kimi zaman da utanç nesnesine dönüştüğü görülmektedir.

Kültürün günümüzde birbirine karşıt iki farklı kutupta değerlendirilmesinin başat nedenlerinden biri Aydınlanma ile yeniden şekillenen kültürün içindeki tekniktir. Kültür felsefesinin tartıştığı ilerleme ve insan-doğa karşıtlığı sorunları daha çok tekniğin gölgesinde gerçekleştirilmektedir. Freud’un da belirttiği gibi insan kültür sayesinde adeta Tanrı’ya dönüşmüştür; ancak protezli bir Tanrı’ya (2013: 50). Teknik aracılığıyla insan geçmiştekiyle kıyas kabul etmez biçimde doğa güçlerini ihtiyaçları ekseninde dönüştürüp kullanabilmektedir. İnsanlar arasındaki fiziksel mesafelerin kısılması, iletişim olanaklarının zenginliği ve kolay erişilebilirliği, her gün yükselen dev yapılar teknik ile mümkün olmuştur. Fakat aynı teknik, insanlığa sağladığı yarar ve olanaklarla birlikte birçok felaketin sorumlusu sayılarak sıkı eleştirilerin hedef tahtasına da oturtulmaktadır. Teknik yüzünden insanlığın yüzleşmek zorunda kaldığı ilk elde akla gelen ve gittikçe ciddiyetini hissettiren ekolojik sorunlar artık insanın varlığını tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır. Tekniğin yol açtığı sorunlar bununla sınırlı kalmamaktadır; kapitalizmin hizmetindeki teknik, kâr hırsıyla bitimsiz bir üretim-tüketim ilişkisine hapsolmuş, kitleleri de bu ilişkinin çarkları arasına sürüklemiştir. Teknik, insanlar arası ilişkilerdeki yaygın varlığı ile iletişim ve ulaşım olanaklarını arttırmasına rağmen, bireyler arası dayanışmayı, duyarlılığı ve paylaşımı arttıramamış; yoksulluğun, açlığın ve sömürünün yükselişinin payandası olmuştur.

Bununla birlikte kültür, tekniğe indirgenemez ve kültürün diğer öğelerine olduğu gibi tekniğe de yeni anlamını veren, kültürün merkezinde duran akıl kavramıdır. Yukarıda sıralanan çağın sorunlarının arkasındaki temel sorun son iki yüzyılı belirleyen Aydınlanmacı kültür olarak görüldüğünde, kültürün akıl ile ne tür bir ilişkisi olduğu, kültürün akılı nasıl konumlandırıldığı ve aklın kültür ürünlerine nasıl biçim verdiği soruları, sorunlara çözüm modelleri geliştirmek için üzerinde eleştirel olarak durulması gereken hususlardır. Söz konusu soruları konu edinen makalemizde öncelikle akıl-kültür ilişkisi ele alınacak, ardından Aydınlanma'nın yeniden şekillendirdiği akıl-kültür ilişkisi belirlenip, Frankfurt Okulu düşünürlerinden Adorno ve Horkheimer'ın Aydınlanmacı akıl-kültüre eleştirileri değerlendirilecektir. Baskın paradigmanın yol açtığı küresel sorunlar ile yüzleşebilmek için aklın, kültür içinde yeniden tanımlanması ve konumlandırılmasının gerekliliğine vurgu yapılacak, yeni bir akıl tanımı için gereken zemin tartışılacaktır.

1. Akıl-Kültür İlişkisi

Kültür, insanın maddi ve manevi üretimlerinin oluşturduğu karmaşık ve anlamlı örüntüdür. Kültür yerine kullanılan ya da kültür ile bir hiyerarşi ilişkisi içinde ele alınan uygarlık-medeniyet kavramları, kültürden ayrı kavramlar değildir (Karlı 2016: 42) ve son tahlilde kültürün kapsamı içine sokulabilir. Baykara'nın makalesinde de belirtildiği gibi "civilisation" kelimesi oldukça geç bir dönemde, 18. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da sosyo-politik gerekçelerle üretilmiştir (Baykara 1990: 1). Bu bağlamda kültür geniş bir içeriğe sahiptir ve ilk/genel anlamıyla ele alındığında yalnızca insanın üretimlerine odaklanırken, özel anlamında ele alındığında - Türk kültürü, Alman kültürü vb. - ise belli bir ulusun zihniyetini ve eyleme biçimini de imlemektedir. Kültürü tanımlamanın bir güçlüğü bu genişliği iken diğer bir güçlüğü ise, insanı tanımlama zorunluluğudur. Çünkü insan ve kültür birbiriyle var olabilen ve tanımlanmalarında döngüsel biçimde birbirlerine referans yapılan kavramlardır (Uygur 2003: 18); "Bir zorunluluktur kültür insan için. Kültür olmayınca o da olamayacağına göre: insanın kültür üretip kültürce üretildiği; kültür taşıyıp kültürce taşındığı temel gerçeği insan olarak insan varlığının en başta gelen varolma koşuludur."

İnsan ile kültürün ayrılmazlığı ve dinamik yapıları göz önüne alındığında, kültürün ne olduğunu ve nasıl şekillendiğini anlamak için tözsel ilkeler saptamak yerine kimi temel belirlenimlerin üzerinde durmak, kültür sorunlarına yaklaşımda daha yararlı bir perspektif sunacaktır. Doğadaki kültür sahibi tek varlık olan insan aynı zamanda gelişmiş bir akla da sahip

tek varlıktır. Akıl ve kültür, insanı diğer canlılardan ayırma ve tanımlama denemelerinde öne çıkan iki kavram olarak göze çarpmaktadır. İnsan basitten karmaşığa tüm kültür ürünlerini akıyla ortaya koymaktadır. Ancak buradan kültürün akla indirgendiği sonucu çıkarılmamalıdır. Özellikle psikanalitik yaklaşım kültürde akıldışı unsurların da (bilinçaltı dürtüler, duygular, rüyalar) rol aldığını dile getiren birçok eser ortaya koymuştur. Bununla birlikte kültür eğer bir anlama sahipse, bu anlamı üreten, örgütleyen ve çözümleyen akıldır. Kültür, Freud'un ileri sürdüğü gibi akıldan çok bilinçdışı dürtüler ve duygularla çatışmalı kimliğine kavuşsa da, söz konusu duygular ve dürtülerin de görünürlük kazanmadan önce geçtiği son süzgeç akıldır. Dolayısıyla kültürü anlamada ve kültür sorunlarının çözümü için kalkış noktası üretmede akıl-kültür ilişkisi temel belirlenimlerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Bununla birlikte aklın, insanın içinde var olabildiği, ancak ve ancak onun üzerinden eksiksiz tanımlanabildiği kültürün kurulmasındaki rolüne ölçülü yaklaşmak, kültürün ortaya çıkardığı meseleleri çözümlmek için dikkatle atılması gereken bir adımdır. Böylesi bir yaklaşımdaki her türlü aşırılık – kültürü akla indirgemek veya aklın kültürün biçimlenmesindeki yerini görmezden gelmek – yanlış sonuçlara ulaşılmasına neden olacaktır. Bu sebeple öncelikle aklın ne olduğuna, nasıl tanımlandığına yakından bakmalı daha sonra kültür içindeki yerini sorgulamalıyız.

Felsefe tarihinin de önemli sorunlarından olan aklın tanımlanması hususunda yardımına başvurabileceğimiz felsefe sözlükleri, küçük farklar bir yana bırakılırsa, aynı özelliklere işaret etmektedir. Akarsu, aklı 'us' başlığı altında şöyle tanımlamıştır (1998: 183); “Duyarlığın karşıtı olarak, düşünme, anlama, kavrama yetisi; usavurma, çıkarımlar yapma yetisi; olaylar ya da kavramlar arasında zorunlu bağıntılar kurma yetisi; bağlantıları algılama ve kavrama yetisi. Bu bağlamda: 1- İnsanı hayvandan ayıran öznelilik.” Cevizci de Akarsu ile aşağı yukarı aynı tanımları yapmakla birlikte aklın, insandaki diğer bilme türlerinden farklı olduğunu vurgulamayı ihmal etmez (2002: 33);

“Genel olarak, insanda varolan soyutlama yapma, kavrama, bağıntı kurma, düşünme, benzerlik ve farklılıkların bilincine varma kapasitesi, çıkarsama yapabilme yetisi. Vahiy, inanç, sezgi, duygu, duyum, algı ve deneyden farklı olarak salt insana özgü olan bilme yetisi, doğru düşünme ve hüküm verme yeteneği, kavram oluşturma gücü.”

Sıraladığımız bu tanımlardaki eksikliklerden biri olarak eleştirilebilecek aklın eylemle ilişkisine ise bir başka felsefe sözlüğünde denk gelmektedir (Güçlü vd. 2003: 1479);

“En genel anlamda ‘düşünüp yargılama gücü’; doğru olanı yanlış olandan ayırma yetisi ya da doğru yargılama yeteneği olarak insanda varolduğu varsayılan ‘yargıgücü’; bir düşüncenin ya da eylemin bir amaca uydurulmasında kullanılan, genellikle insanın ayırt edici özelliği olarak kabul edilse de zaman zaman daha aşağı hayvanlara da atfedilen ‘düşünsel güç’.”

Yukarıdaki tanımlarda ortak olan özelliklere bakarak aklın bir düşünme, yargılama gücü olduğunu, olgular ve düşünceler arasında bağıntılar kurup çıkarımlar yaptığını ve insana has bir özellik olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan yer verdiğimiz tanımlarda altı oldukça silik çizilen aklın eylemle ilişkisine dair vurguyu kimi filozofların akıl değerlendirmelerinde bulabiliriz. Bu noktada Horkheimer’ın nesnel ve öznel akıl ayrımı önemli başvuru kaynaklarından biridir. Horkheimer’a göre düşünce tarihine iki farklı akıl anlayışı hâkim olmuştur ve kültürler de bu akıl anlayışları ekseninde şekillenmiştir. Aydınlanma Çağı’na kadar düşünce dünyasına egemen olmuş nesnel akıl tasavvuru şöyle tanımlanmaktadır (Horkheimer 2010: 56);

“...aklı yalnız bireyin zihninde değil, nesnel dünyada da, yani insanlararası ve sınıflararası ilişkilerde, toplumsal kurumlarda, doğada ve doğanın görünüşlerinde de varolan bir kuvvet olarak görüyordu... insanın hayatının akla uygunluk derecesini belirleyen, bu bütünlükle arasındaki uyumdu. Bireysel düşünce ve davranışların ölçütü, sadece insan ve amaçları değil, bu bütünün nesnel yapısı olacaktı... Herşeyin ölçütü, bu evrensel rasyonellikten çıkarılmalıydı.”

Nesnel akıl anlayışında akıl, yalnızca çıkarımlar yapan bir yargılama gücü değildir, aynı zamanda evrendeki düzenliliğin arkasındaki nedendir ve insan eylemlerinin de kılavuzudur. Her açıdan bambaşka bir dünya görüşüne ve kültürel yapılanmaya neden olmakla birlikte öznel akıl yaklaşımında da akıl ile eylem sıkı ilişki içindedir. Horkheimer’a göre nesnel aklın çağlara hâkim olduğu zamanlarda nadiren görünürlük kazansa da Aydınlanma ile birlikte kültürün tümüne yayılan öznel akıl (2010: 56-59); “...esas olarak, araçlar ve amaçlarla ilgilidir; az çok baştan kabul edilmiş amaçlara ulaşmak için seçilen araçların yeterli olup olmadığı üzerinde durur... Toplumdaki bütün eylemler için bir araçtır o...”

Metafizik arka planıyla nesnel akla dayalı dünya görüşlerinde ve modern kültürü yaratan tinsellikten kopuk öznel akla dayalı dünya görüşünde akıl, eylem alanında tüm varlığıyla yer almaktadır. Akıl sadece kapalı bir kutu içinde soyut işlemler yapmakla kalmaz, aynı zamanda eylemlerin itici gücüdür.

Aklın, eylem alanındaki biçimlendirici, yapıcı, dönüştürücü ve yıkıcı gücü anlaşılmadan kültür içinde aklın yerini doğru kavramak mümkün değildir. Aklın kültürün inşasındaki rolüne Duralı da değinmektedir (2003: 29);

“...insan, ‘iki dünyalı’ bir varlıktır. Bu dünyalardan birini ‘hammadde’ yahut ‘malzeme’ durumunda karşısında buluverirken; öbürünü, karşılaştığı ‘malzeme’yi işlemek suretiyle imâl ve inşâ eder. ‘Malzeme’nin ‘işlenme doğrultusu’ baştan kesinlikle belli değildir. Bunu kişi, ihtiyaçları yönünde ‘dehâ’sının ortaya koyduğu ‘reçete’ler ile ‘şablon’lara uygun tarzda becerir, başarır.”

Kültür felsefesinin önde gelen temsilcilerinden Cassirer, geliştirdiği sembolik formlar felsefesinde kültürün neliğini saptamaya yarayacak işlevsel bir temel ararken, kültür ürünlerinin çokluğunun arkasında insanın ürettiği sembollerin birliğini bulgular. Cassirer’e göre insanın sembolik üretimi, çevresinden aldığı uyarıcılara verdiği insanca, yalnız insana has tepkidir. Başka canlılarda rastlanmayan, insanın uyarıcılara verdiği bu türden bir cevabın, insanın sembolik tepkilerinin arkasında düşünme yatmaktadır (Cassirer 1980: 33);

“Öteki hayvanlarla karşılaştırıldıkta insan yalnız daha geniş bir gerçeklik içinde değil, gerçekliğin yeni bir boyutu içinde yaşar. Organik tepkilerle insan yanıtları arasında yanlış anlamaya yer vermeyen bir ayırım vardır. Organik tepkide bir dış uyarıcıya doğrudan doğruya ve hemen yanıt verilir; ikinci durumda ise yanıt geciktirilir. Yavaş ve karmaşık bir düşünce süreci yanıtı ke-sintiye uğratıp geciktirir.”

İnsanın doğaya cevap vermesindeki bu gecikme yeni bir doğanın, insanın kendi kurduğu kültür doğasının da başlangıcı durumundadır. İnsanın kültürü üretecek cevapları karmaşıklıklaştıkça, insan birincil doğasından da o denli uzaklaşıp farklılaşacaktır. Öyle ki kültür evini kuran insan artık kültürün ışığı olmadan doğayı da okuyup anlayamayacaktır (Köktürk 2003: 77). İnsanın doğayla ilişkisindeki bu kaçınılmaz ayrılık onun doğadan özgürleşmesinin ve doğaya tahakkümünün de sebebi olacaktır (Aysevener 2003: 63); “İnsanın, doğanın yasalarına bağlı olan fizyolojisinin yanı sıra, özgür seçimlerinin kaynağı olan akli da vardır ve o, akıyla bir kültür dünyası yaratmıştır. O, bu özelliğiyle, kendisini doğanın sınırlandırmalarından kurtarmış ve onun bir parçası olmaktan sıyrılmıştır.”

2. Aydınlanma ve Akıl-Kültür İlişkisinin Biçimlenişi

Avrupa'nın yaşadığı en önemli tarihsel kırılmalardan biri olan Aydınlanma dönemi, hem Avrupa dışındaki ülkelerin gelecek ideallerini belirlemesi hem de somut etkileriyle günümüze kadar uzanması sebebiyle, kültürün bugününü anlamak isteyen her felsefi, tarihsel ve sosyolojik çalışmanın geri dönüp incelemesinin zorunlu olduğu bir süreçtir (Çiğdem 2003: 8). Öte yandan Aydınlanma, Orta Çağ'ın yıkılmaya yüz tutmuş dünya görüşünün yerine inşa etmek istediği kendi kültür dünyasının kurulması noktasında akla verdiği konum itibarıyla de müstesna bir öneme sahiptir. Aydınlanma Çağı, aklın kazandığı büyük itibar sebebiyle aynı zamanda Akıl Çağı olarak da adlandırılmıştır (Çiğdem 2003: 14). Felsefeyle tarihin, düşünce uğraşı ile politikanın iç içe girdiği bu dönemde akıl, toplumsal kurumların ve giderek kültürün oluşturulmasında tek yetkili kılınmıştır. Aydınlanma düşünürlerine göre aklın hâkimiyeti, insanlara özlemini duydukları özgürlüğü, eşitliği ve ilerleme ile birlikte mutluluğu da getirecektir.

Aydınlanma, felsefi olduğu kadar tarihsel ve toplumsal bir süreçtir. Bu nedenle Aydınlanma'nın tarihsel belirleniminde felsefi arka planıyla birlikte toplumsal dönüşümlere de atıfta bulunulur. Aydınlanma ile "...geleneksel olarak İngiliz Devrimi'yle başlatılıp, Fransız Devrimi'yle bitirilen felsefi bir hareket ve daha da önemlisi, bu hareketin sonuçlarıyla belirginlik kazanan toplumsal ve siyasal bir sürece göndermede bulunuyoruz" (Çiğdem 2003: 13). Aydınlanma'nın felsefi düşüncelerinin odak noktasının ne olduğunu tespit etmek için ise Kant'ın 'Aydınlanma Nedir' sorusuna verdiği cevaba dönmeliyiz (1984: 213):

"Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aramalıdır. Sapere aude! Aklını kendin kullanmak cesaretini göster!"

Kant'ın coşku ve cesaret yüklü Aydınlanma tanımı, bireyi ve aklını yüceltirken politik imalar da içermekten geri kalmamaktadır (Çiğdem 2008: 23). Kant'ın çizdiği kendi aklını kullanan özerk birey portresi, Aydınlanma'nın yeni toplum tasarısının kendisine dayandığı öznedir. Bağımsızlığını ve bireyliğini kendi aklıyla kazanan bu özne, geçmişin uzantısı tahakküm yapılarından sıyrılmış ve bakışlarını geleceğe dikmiş, umutlu ve aklını kullanarak koşulları

değiştirebileceğinin farkında bir kişidir artık. Yapması gereken aklın izinde yürümektir.

Aydınlanma düşüncesinin öncülleri, akla ve bireyin özerkliğine verdiği önem bağlamında modern düşüncenin babası sayılan Descartes'da bulunabileceği gibi (Duman 2006: 129-130), toplumsal alana yayılmış yeni bir düşünsel heyecan örneği üzerinden bakıldığında Rönesans'ta da bulunabilir. Ancak Aydınlanma'ya hâkim rengini veren unsur, ne Rönesans'ta ne de Descartes'da bulunan, öznenin keskin politik tavrı ve inancıdır (Çiğdem 2003: 17). Söz konusu politik özne, iradesi üzerinde tahakküm kurmuş kurumları yıktığı veya dönüştürdüğü oranda görünürlük kazanacaktır. Aydınlanma düşünürlerine göre din ve mevcut siyasi yapılanma insanı baskı altında tutan kurumların kaynağıdır (Çiğdem 2003: 13-14);

“Bu hareketin amacı, insanları, esasta ‘kötü’, bu nitelikle ‘köleleştirici’ olduğuna inanılan mit, önyargı ve hurafenin (dolayısıyla da bunları üreten ve kurumsallaştırdığı varsayılan kurulu dinin) temsil ettiğine inanılan ‘eski düzen’den kurtararak, yine esasta ‘iyi’ ve ‘özgürleştirici’ olduğu çekincesiz kabul edilen ‘aklın düzeni’ne sokmaktır.”

Görüldüğü gibi akıl, Aydınlanma'da bireyin özerkliğinin, politik belirleniminin dayanak noktası olarak, salt bir soyutlama ve çıkarımda bulunma aracı değil, bireyin eylemini yönlendiren ve kendinde olumlu değerler taşıyan bir güç olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla Aydınlanma'nın akılı, mitosla mücadelesinde epistemolojik bir kaynak olarak kullanılmakla birlikte, yeni kültürün kurulmasında da etik ve politik bir kalkış noktasıdır (Çiğdem 2008: 22);

“Akıl, Aydınlanma felsefesinin anlaşılması için bir anahtar kavram rolünü üstlenmiştir. Şeyleri ve olguları çözümlenebilir kılan, bu felsefe içerisinde artık ontolojik bir kategori değil, işlevsel bir öznedir. Aklın, aklın ötesine giden birtakım hedefler için örgütlenmesi bizatihi Aydınlanma'nın hedeflediği bir şeydi. Bu örgütlenme yoluyla bireyler ilke olarak şimdi sahip olduklarından daha iyi bir hayat için ne yapılması gerektiğine karar verebileceklerdir.”

Aydınlanmacı aklın, karşısında bulunduğu Orta Çağ mirası kültürün yıkılmasında yahut dönüştürülmesinde, kültürün içindeki dinsel ve aristokratik tortuların ayıklanmasında başvuracağı en önemli silahı ise eleştiridir (Duman 2006: 131). Latince kökeninde ayırmak, bölmek ve karar vermek anlamlarına gelen kritik(criticus) kelimesinin dilimizdeki karşılığı

olan eleştiri, Aydınlanma'nın dönüştürücü temennilerinin de dinamosudur. Eleştiri, kültürün içindeki akıl-üstü öğelerin tespit edilmesinde, kültürden atılmasında ve seküler aklın emrinde hüküm vermede hizmete koşacaktır. Aydınlanma'nın vaat ettiği ilerleme ve mutluluk, eleştirel aklın baskıcı unsurlardan temizlediği patikalarda yürüyen insanın, eleştirel aklıyla yeni yapılar inşa etmesiyle gerçekleşecektir. Aydınlanma'nın başat temalarından insanlığın ilerlemesi (Çiğdem 2003: 15,22), eleştirinin yıkıcı ve yapıcı etkinliğiyle imkân bulabilecektir. Fakat Aydınlanma aklının ilerlemesi için bilgiye ihtiyaç duyulmaktadır ve bilgi bu defa yalnızca kuramsal merakı gideren bir öge değildir. Bilgi, insanın pratik ihtiyaçlarına cevap veren ve onun bu dünyada ve şimdi mutlu olmasını sağlayacak bir araç olarak, insanın zamana ve mekâna egemenliğinin de teminatıdır (Çiğdem 2008: 28);

“...bilgi yoluyla iktidar üretimi ve iktidar yoluyla bilgi üretimi esnasında bilgi ve iktidar arasında dolaysız bir ilişki vardır. ‘Öngörmek için bilmek, hükmetmek için öngörmek’ düşüncesi, bu ilişkinin Aydınlanma felsefesinde kaçınılmaz olduğunu göstermektedir. Toplumsal ya da tabii bütün olgular denetim ve öndeyilemenin nesnelere dir. Aydınlanma felsefesinin iktidar sergilenmesi mantığına dayalı olduğu söylenebilir: toplumsal pratikte yer alan bütün özneler, her zaman ellerinde nesne olarak bulunan ne varsa, bunları denetlemeye ve yönlendirmeye doğru aynı eğilimi gösterirler. Bu olgu bir söylem yaratmıştır: gücün mantığı.”

3. Adorno ve Horkheimer'in Kültür Eleştirisinde Aklın Yeri

Aydınlanma'nın geleneksel kültürün tasfiyesinde ve seküler kültürün örgütlenmesinde akli yerleştirdiği eşsiz konum ve ilerlemeye duyduğu güven, hiç kuşku yok ki bugünü de kuşatan modern kültüre içeriğini ve biçimini kazandırmıştır. O halde bugünden Aydınlanma'ya baktığımızda Aydınlanma'nın başarılı olduğunu, özgürlük ve mutluluğu insanlığa sunduğunu söyleyebilir miyiz? Frankfurt okulunun önde gelen düşünürleri olan Adorno ve Horkheimer'a göre Aydınlanma tüm dünyaya egemen olmakta başarılıdır ama “...tamamen aydınlanmış şu yeryüzü muzaffer felaket alametleriyle parlıyor” (2010: 19). Adorno ve Horkheimer'a göre Aydınlanmacıların anılan düşünceleri, başlangıçta ne denli iyi niyetli görünseler de, vaat ettiklerinin aksine, bugün modernizmin günahları olarak sayabileceğimiz ne varsa hepsinin kaynağını teşkil etmektedir. “Dünyanın büyüsunü bozmak” (Adorno ve Horkheimer 2010: 19), kültürün her yanına sinmiş mistisizmi temizlemek

ve insanın gücünü insana geri vermek isteyen Aydınlanma'nın, yeni kültürün yaratılmasında akla verdiği tartışılmaz değer bu defa başka bir kutsalın üremesine; aklın ve emrindeki teknik ile ilerlemenin insandan bağımsızlaşmış tahakküm öznelerine dönüşmelerine sebep olmuştur. Aydınlanma'nın akli insanlığı ileriye götürememiş, yeni bir mitosun içine gömmüştür.

Frankfurt Okulu düşünürlerine göre Aydınlanma'nın akli bireye özgürlük vermemiş, onu yeni tahakküm araçlarından tekniğin kölesi kılarak, bireyi iç ve dış doğasına yabancılaştırmıştır. Akıl ile özerkliğini kazanması beklenen birey tarihini yitirmiş (Horkheimer 2010: 166) ve kitle kültürü karşısında dayanacak gücü, bireyliğini muhafaza etme sabrını bulamamıştır (Horkheimer 2010: 166). Aydınlanma'nın eleştirel aklına dayanan modern kültürün kurucu politik öznesi, bugünün dünyasında politik konumunu sorgulamayı bir kenara itmiş kitleler içinde sürüklenen, pazarın tüketici nesnesine dönüşmüştür.

Adorno ve Horkheimer, modern kültürü analiz etmek ve çağın felaketlerinin arkasında yatan nedenleri doğru okuyabilmek için, eleştirilerini özellikle modern kültürün müsebbibi saydıkları Aydınlanma'ya ve Aydınlanma'nın merkezi kavramı olan akla yönlendirmişlerdir. Ancak Delacampagne'ın, bu filozofların eleştirilerinin yalnızca Aydınlanma ile sınırlı görülmemesi gerektiği yolundaki uyarısı da haksız değildir (2010: 201). Horkheimer da aklın içkin hastalığından bahsettiğinde sözlerini yalnızca Aydınlanma'yı imleyecek şekilde öne sürmez (2010: 179);

“Eğer akli etkileyen bir hastalıktan söz edilecekse, belli bir tarihsel anda ortaya çıkmış bir ‘inme’ gibi değil, uygarlığın başlangıcından beri aklın doğasında varolan bir hastalık olarak anlaşılmalıdır bu. Aklın hastalığı, insanların doğaya egemen olma mücadelesinin içinde doğmuş olmasıdır; ve ‘iyileşme’ de, en son arazların giderilmesine değil, hastalığın bu gerçek kökeninin kavranmasına bağlıdır.”

Bununla birlikte Horkheimer'in sözünü ettiği hastalığın, daima aklın içinde barınacak bir köşe bulsa da ayyuka çıktığı dönem Aydınlanma Çağı olmuştur ve bu kez hastalıklı doğaya egemen olma arzusu, kuramsal bir temele de kavuşmuştur. Ne var ki öznel aklın tarihteki son durağı olan Aydınlanma akli, aklın hedeflediği değerlere ulaşmak uğruna akli kurban etmiş, doğaya egemen olma arzusu tekniğin insanlara egemenliği ile sonuçlanmıştır.

Aydınlanmacı aklın insanın mutluluğunu sağlamak amacıyla yola çıkıp, modern dünyada hem işlevi oldukça sınırlı bir araca hem de totaliter bir kimliğe bürünmesinin sebebi, Aydınlanma'nın ilerleyen sürecinde

akıl pragmatik bir güç olarak değerlendirilmesiyle açıklanabilir. Akıl, Aydınlanma ile birlikte insanın menfaatleri için ince eleyip sık dokuyan bir hesap makinesine evrilmiştir. Adorno ve Horkheimer'ın da söylediği gibi (2010: 22,24,45), "Aydınlanmaya göre hesaplanabilirlik ve yararlılık ölçütüne uymayan her şey kuşkuludur... Sayı Aydınlanmanın kanonu olmuştur... Aydınlanma düşünme ile matematiği bir tutar." Aydınlanma ile birlikte serpilerek ve gelişen kapitalizmin ellerinde şekillenen araçsal aklın yaptığı hesaplar artık yalnızca üretim ve tüketim ilişkisine yönelmiştir. İnsanlığın içine düştüğü çarkta ilerlemek için doğaya egemen olmak, egemen olmak için düşünmek ve düşünceyi üretime çevirmek, mutluluğa sahip olmak için üretilenin tüketilmesi gerekmektedir. Bu üretim-tüketim çarkının bitimsiz dönüşünden insanın kurtulabileceği umudu yoktur. Çünkü kurtulmasına dayanak olabilecek akıl artık eleştireliliğini yitirmiştir (Adorno ve Horkheimer 2010: 50); "İnsanlar çıkışı olmayan dünyanın günün birinde kendilerinin oluşturdukları ve denetleyemedikleri her-şeyi-kuşatan tarafından yangın yerine çevrilmesine bekliyorlar."

Aydınlanmacı akıl, işlevselliğinin budanmış ve yarara indirgenmiş içeriğine rağmen, kültüre hükmettiği yüksek kuleden aşağıya indirilemeyecektir. Akıl, teknik ve ilerleme kültüre egemen olmuştur ve insanın elinde tahakkümlerine son verecek bir araç kalmamıştır; onları eleştirel bir düşünmeden geçirip yerinden edecek akıl sahnedeki çekilmiştir. Dolayısıyla Aydınlanma'nın akılcı eleştireliliğini kaybettiğinde kendini mutlaklaştırmıştır. Böylece Aydınlanma, kendi eliyle yıktığı mitosun kulesini aklın etrafında yeniden dikerek akılcı mitoslaştırmış, ilerleme savı kitleleri mutlu eden illüzyonlar yaratsa da, aksine gerilemiştir (Adorno ve Horkheimer 2010: 58-59); "Durdurulamaz ilerlemenin laneti durdurulamaz gerilemedir."

4. Akıl Yeniden Konumlandırılması Gerekliği

Frankfurt Okulu düşünürlerinin Aydınlanma Çağı'ndan 20. yüzyıla uzanan modern kültürün kurulmasında aklın konumuna yönelttiği eleştiriler, kültürün geleceğine yönelik ikazlar da barındırmaktadır. Akıl sınırsız yetki ve tartışılmaz özgüvenle serbest bırakıldığında, geçtiğimiz yüzyılda ve bugün de rastlanan aşırılıklara sebep olabileceği gibi, kültürün tepesine oturtulması başını döndürmekte, önünü göremeden adımlarını körkesine atmaktadır. Dünyanın birçok bölgesinde doğal afetlerin sıklık kazanmasına, doğal kaynaklarda kimi yerlerde kıtlık seviyelerinin zorlanmasına, canlı türlerinin hızla yok olmasına karşın, dünyanın önde gelen şirketlerinin doğal kaynakları kâr hırsıyla son sürat sömürmeye devam etmesi, ilerlemenin körlüğünün basit göstergeleridir.

Ancak Adorno ve Horkheimer'in eleştirilerini bir çeşit akıl düşmanlığı ya da akıl dışılığa dönüş arzusu olarak okumak yerinde bir değerlendirme olmayacaktır. 20. yüzyılın ikinci yarısında yükselen postmodern düşünürler akıl eleştirisini ileriye taşıyarak aklın ölümünü ilan etmişlerdir (Ketenci 2007: 61-62). Fakat Adorno ve Horkheimer akli eleştirirken akıldan vazgeçmemiş, akli savunurken de akli mutlaklaştırma tuzağına düşmemişler.

Kültürün bugününde yüzleşmek zorunda olduğumuz sorunları (ekolojik problemler, gelir dağılımındaki eşitsizlik, tüketim çılgınlığı vd.) göz önüne aldığımızda, bir krizle karşı karşıya olduğumuzu söyleyebilir miyiz? Bauman kültür krizini şöyle tanımlamaktadır (2000: 159);

“... ‘kültürel kriz’ kavramı, normatif muğlaklık, çiftdeğerlilik, tutarsızlık, bulanıklık, belirsizlik durumuna ve bu durumun bir bütün olarak toplumun refahını ve bu toplumun üyelerinin doğru dürüst bir hayat sürmesini şu ya da bu şekilde tehdit eden, can sıkıcı bir durum olarak algılanmasına göndermede bulunur hale gelmiştir.”

Bauman'ın sözünü ettiği bulanıklık şimdilerde birçok yerde karşımıza dikilmektedir. İlerlemenin ve tüketimin sonunun nereye varacağıнын muğlâklığı, iş hayatındaki büyük çoğunluğun yarısının belirsizliği, dünyadaki toplam üretimin herkese yetecek kadar çok olmasına rağmen fakirliğin tarihteki en yüksek seviyesine çıkmasındaki tutarsızlık, bir krizin ortasında bulunduğumuzun açık delilleridir. Bu duruma gelinmesinde ve insanlığın çıkış yolu bulmak konusundaki şaşkınlığında, postmodernizmin akli referans olmaktan çıkaran çoğulcu ve relativist yaklaşımının tesiri olduğu öne sürülebilir (Ketenci 2007: 66). Aklın Aydınlanma'da yapıldığı gibi tek dayanak noktası kılınması birçok soruna yol açmıştı; bununla birlikte aklın dayanak olmaktan çıkarılması da insanı harekete geçmekten aciz bırakmaktadır.

Bauman'a kulak vererek kriz kavramının ilk anlamına yeniden bakmalı (2000: 149) ve buradan hareketle insanlığın krizle iç içeliğinin doğallığını kabul etmeliyiz (2000: 152). 'Kriz' etimolojik kökeninde Bauman'ın işaret ettiği gibi 'karar vermek' anlamına geliyorsa, krizi aşmak için ilkin ne ile kararlar vereceğimize karar vermemiz gerekmektedir. Referans krizinin çözümü, diğer sorunların çözümü için de anahtar vazifesi görecektir. Bu bağlamda akıl, kendisine dönmemiz gereken bir referans olarak yeniden değerlendirilmelidir.

Habermas, kendisinin de mensup olduğu eleştirel teorinin öncü düşünürlerinin akıl eleştirilerini irdelerken, akla geri dönmenin kaçınılmazlığına ve aklın imkânlarının yeniden değerlendirilmesinin gerekliliğine dikkati çeker (Duva 2017: 43-48);

“Adorno ve Horkheimer’in, Aydınlanmanın Diyalektiği’ndeki temel iddiaları Aydınlanmacı aklın araçsallaştığı, iktidar tarafından sindirildiği ve eleştirel gücünü kaybettiği olsa da, Habermas’a göre onlar, bu iddiayı öne sürerken kullandıkları metodlar ve akıl yürütme süreçleri... sayesinde eleştirel bir aklın halen varolduğunu kanıtlamaktadırlar... Habermas, Frankfurt Okulu ilk dönem teorisyenlerinin araçsal rasyonalite eleştirisinden sonra izlenecek yolun akıldan vazgeçiş değil, akli yeniden yapılandırmak olduğunu düşünür.”

Aklın yeniden yapılandırılması düşüncesi, doğal olarak eleştirinin de öne çıkmasını zorunlu kılacaktır. Bu defa eleştiri Aydınlanma’dan farklı olarak akıl dışındaki her şeyi değil, aklın kendisini hedef alarak işe başlamalı, aklın kültür içindeki konumunu tartışarak doğru yerini tespit etmeye çalışmalıdır. Kendini de eleştiren bir eleştirel aklın kültürdeki uygun mevzilenişi, aklın yıkıcı etkilerinden korunmakta yardımcı olabilecektir. Tam da böyle bir eleştirel akla ihtiyaç duyulması sebebiyle, krizler karşısındaki insanlığın, felsefeye dünden daha fazla gereksinimi vardır. Felsefe, sorunun teşhisi ve çözüm modelleri üretilmesinde temel başvuru noktasıdır (Bıçak 2018: 235);

“21. yüzyılda insanlık sorunlarına çözüm bulabilmek için felsefe, hem savaşçı güç olarak sorunları ortaya çıkaran ve sürdüren değer sistemlerini, kurumları ve gelenekleri sorgulamakla, hem de sorgulayarak sarstığı değer sistemlerini ve kurumları insanlık sorunlarını çözecek tarzda yeniden yapılandırma modelleri geliştirmekle yükümlüdür.”

Yüzleştiğimiz krizlerin aşılmasında ve kültürün yeniden yapılandırılmasında eleştirel aklın, Aydınlanma dönemindeki gibi katı bir ayıklama makinesine dönüşmesi tehlikesine karşı aklın içeriği ahlaksal olan ile birlikte düşünülmeli, etik duyarlılık ile akıl birlikte ele alınmalıdır. Kültürün(hars-cultura) ilk anlamı olan tarla ekmek-tarla sürmek, yalınkat bakıldığında insanın üretmesi, insanın ürettiği şeyler toplamı olarak görülebilir. Bununla birlikte bu tanıma daha yakından bakıp derin anlamı üzerinde düşündüğümüzde, ekinin amacının yemek yapmak, insanları bir araya toplamak ve ihtiyaçlarını gidermek olduğu fark edilmektedir. Dolayısıyla kültür, insanları bir araya getiren ve mutlu eden bir örüntü olduğunda gerçek anlamına kavuşmakta, ayırıcı veya yıkıcı olduğunda ise kendini sonlandırmaktadır. Bu nedenle kültürün içinde akli konumlama denemelerinde kültürün asıl amacı olan uzlaştırıcılık ve birleştiricilik dikkate alınmalı, akıl üretim süreci ve sonuçlarıyla kültürün bu amaçlarına yapıcı katkılar sunmalıdır**.

Sonuç

20. yüzyılda yaşanan ve günümüzde de devam eden birçok toplumsal problem bulunmaktadır. Ekolojik sorunlar, tüketimdeki gitgide yükselen artış, insanlar arası iletişimsizlik, teknolojinin hâkimiyeti vb. sorunlar modernizmle ilişkilendirilmektedir. Ancak modern paradigmanın zihniyetini belirleyen başat unsur Aydınlanma düşüncesi olarak görünmektedir. Aydınlanma düşüncesi, Orta Çağ uzantısı toplumun değerlerinin ve kurumlarının yeni bir sorgulamaya tabi tutulmasına, yeni bir kültürel yapılanma oluşmasına önyak olmuştur. Aydınlanma düşüncesi, eleştirel akıl merkeze alarak kültürü yeniden kurgulamıştır ve endüstri devrimiyle birlikte yükselen kapitalizm, Aydınlanmanın ilkelerinin ve değerlerinin etkinlik sahasını genişletmiştir.

Ancak Aydınlanma düşüncesi, çıkış noktası olan eleştirel düşünmeden ve eleştirel düşünmenin sağlayacağı teknik ilerlemenin varsaydığı refaktan gitgide uzaklaşmış, bahsi geçen toplumsal sorunlara sebebiyet vermiştir. Aydınlanmacı aklın bu problemlere neden, hangi içeriği ve işlevleri dolayısıyla sebep olduğunu açıklamaya çalışan Frankfurt Okulu düşünürlerinden Adorno ve Horkheimer, Aydınlanma ile birlikte aklın tinsel içeriğini kaybettiğini ve öznelleşerek yalnızca niceliksel işlemler yapan bir makineye dönüştüğünü belirtmişlerdir. Aklın, ilerleme düşüncesinin ve tekniğin, kültürün Aydınlanma ile birlikte aldığı yeni biçim içinde giderek totaliterleştiğinin ve modern kültürün yeni kutsallarına dönüştüğünün altını çizmişlerdir.

Bu durumda çağın sorunları ile yüzleşmek için yapılması gereken başat eylemlerden biri, aklın kültür içindeki konumunu tekrar tartışmak olduğu görülmektedir. Eleştirel akıl yeniden bir kalkış noktası olarak ele alınmalı ancak bu defa akıl, kültür içinde konumlandırılırken etik duyarlılık içinde çerçevelenmelidir. Bu bağlamda kültürün uzlaştırıcı ve bütünlleştirici rolü göz önünde tutulmalı, akıl tanımlanırken ve konumlandırılırken kültürün bütünlleştiriciliğine yapıcı katkı sunması önemsenmelidir.

Sonnotlar

** Kültür konusundaki tartışmalarımız ve yön gösteren düşünceleri dolayısıyla Antropolog Doç. Dr. Hakan Yılmaz'a teşekkür ederim.

Kaynaklar

- Adorno, Theodor W. ve Max Horkheimer(2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev. Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadalga, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Akarsu, Bedia (1998). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Aysevener, Kubilay (2003). “İnsan ve Doğa İlişkisi Üzerine”. *Felsefe Dünyası Dergisi* 37, s. 63-72.
- Bauman, Zygmunt (2000). *Siyaset Arayışı*, Çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yayınları.
- Baykara, Tuncer (1990). “ ‘Medeniyet’ Kavramı ve Türk Toplumuna Girişi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 1, s. 1-14.
- Bıçak, Ayhan (2018). *Felsefenin Yapısı ve Sorunları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Cassirer, Ernst (1980). İnsan Üstüne Bir Deneme, Çev. Necla Arat, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Cevizci, Ahmet (2002). *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Çiğdem, Ahmet (2003). *Aydınlanma Düşüncesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çiğdem, Ahmet (2008). *Akıl ve Toplumun Özgürleşimi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Delacampagne, Christian (2010). *20. Yüzyıl Felsefe Tarihi*, Çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Duman, Fatih (2006). “Akılcılık Bağlamında İki Aydınlanma Geleneği: Fransız Aydınlanması Versus İskoç Aydınlanması” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 1, s. 117-151.
- Duralı, Teoman (2003). *Çağdaş Küresel Medeniyet*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Duva, Özlem (2017). “Mitleşen Aydınlanma, Araçsallaşan Rasyonalite”, İzmir Felsefe Günleri 2012-2016 Bildiri Kitabı. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları: 37-50
- Febvre, Lucien (1995). *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.
- Freud, Sigmund (2013). *Uygarlığın Huzursuzluğu*, Çev. Haluk Barışcan, İstanbul: Metis Yayınları.
- Güçlü, Abdülbaki vd.(2003). *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

- Horkheimer, Max (2010). *Akıl Tutulması*, Çev. Orhan Koçak, İstanbul: Metis Yayınları.
- Horkheimer, Max (2012). *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, Çev. Mustafa Tüzel, İstanbul: YKY.
- Kant, Immanuel (1984). *Seçilmiş Yazılar*, Çev. Nejat Bozkurt, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Karslı, Ömür (2016). “Ernst Cassirer’de Kültürün Anlamı”, *Jomelips 2*, s. 38-58.
- Ketenci, Taşkıner (2007). “Chaplin’in Gözlerindeki Şaşkınlık: Postmodern Akıl Eleştirisi Üzerine”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi 4*, s. 59-75.
- Köktürk, Milay (2003). “Akıl Eleştirisi’nden Kültür Eleştirisi’ne: Sembolik Formlar Felsefesi”, *Felsefe Dünyası Dergisi 37*, s. 73-86.
- Özlem, Doğan (1986). *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Uygur, Nermi (2003). *Kültür Kuramı*, İstanbul: YKY.

